

Tres gramàtiques per a tres moments de la història de la llengua del vuit-cents

Eloi Bellés (Madrid)

Summary: This paper proposes to divide the sociolinguistic history of the Catalan language in the 19th century into three periods: a first period that would still be characterized by the linguistic ideologies of the Ancien Régime; a second period in which the ideology of the Renaixença, of regionalist Catalanism, would predominate; and a third period in which Catalanism, already consolidated, would promote a recovery of all sociolinguistic spheres for Catalan.

To illustrate the ideologies of each of these three periods, a representative grammar is analysed ideologically: Josep Pau Ballot for the first, Antoni de Bofarull for the second and Pompeu Fabra for the third.

Keywords: history of Catalan, historical sociolinguistics, Renaixença, 19th century, Josep Pau Ballot, Antoni de Bofarull, Pompeu Fabra ■

Received: 14-09-2021 · Accepted: 12-11-2021

■ 1 Introducció¹

Els darrers anys l'anàlisi de gramàtiques i diccionaris s'ha mostrat com un mètode interessant i productiu per a l'estudi de les ideologies lingüístiques, tant perquè són un reflex de la ideologia lingüística imperant en el seu context com, sobretot, perquè també són creadors de discurs ideològic (Zamora Aguilar, 2019). En el cas del català, concretament, aquest estudi és especialment útil per resseguir la relació entre el català i el castellà en les representacions socials i en la vida pública i formal. Sens dubte, un dels elements importants d'aquesta anàlisi és el model de llengua que proposa cada obra, el qual a més a més està estretament vinculat amb la funció social, i simbòlica, que es reservava per a la llengua, en la mesura en què

1 Aquest treball forma part del projecte “Variació i canvi lingüístic en català: anàlisi i comparació des de les perspectives geolingüística i lexicogràfica dialectal” (PGC2018-095077-B-C43), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació d'Espanya integrat dins del Grup d'Estudi de la Variació (2021 SGR 01084).

generalment al segle XIX les gramàtiques actuen també d'elements legitimadors d'aquestes ideologies (San Vicente / Garriga / Lombardini, 2011: 12). Aquests elements ideològics es poden resseguir tant en els paratextos de les obres (Benavent Llinares, 2021) com en la pròpia llengua emprada i el model lingüístic que se segueix (San Vicente / Garriga / Lombardini, 2011: 14–15).

Aquest treball proposa de dividir la història social del català del segle XIX en tres períodes (§ 2) i analitzar-ne les ideologies lingüístiques a partir de tres gramàtiques representatives de cada un d'aquests períodes. Les ideologies lingüístiques hi són enteses com a “sistemas de ideas que articulan nociones del lenguaje, las lenguas, el habla y/o la comunicación con formaciones culturales, políticas y/o sociales específicas” (Del Valle, 2007: 19–20).

Concretament s'analitzen les ideologies de la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* de Josep Pau Ballot (1815), dels *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, d'Antoni de Bofarull (1864), i de la *Gramàtica de la llengua catalana* de Pompeu Fabra (1912). Es considera que cadascuna d'aquestes tres obres és un bon representat del moment històric de què fa part, com es justifica en els epígrafs corresponents.

A l'apartat següent es repassen algunes propostes de periodització de la història social de la llengua catalana, tot fent èmfasi en el vuit-cents, i finalment es proposa de dividir aquesta centúria en tres subetapes amb unes característiques prou diferents. A continuació, i en cada un dels epígrafs successius, se n'expliquen les característiques i la ideologia lingüística dominant a partir de l'anàlisi dels paratextos i la metallengua de les tres gramàtiques suara esmentades.

■ 2 Una qüestió no del tot resolta: la periodització de la història social de la llengua catalana

Un dels aspectes més debatuts de la història social de la llengua catalana és la periodització, especialment de l'època contemporània. No hi ha gaires dubtes a considerar el “naixement” del català a l'alta edat mitjana, a fixar-ne l'aparició escrita al tombant del segle XII o a considerar que el període que va dels segles XIII a XV és, tot ell, un període d'expansió territorial, cultural i social. I així és com ho tracten els manuals universitaris d'història de la llengua (vg., per exemple, Nadal & Prats (1982), Ferrando & Nicolás (2011), Montoya (2018)). El consens és encara força general entorn de l'edat moderna. Si bé el terme *decadència* ja s'ha desterrat –feliçment– dels

manuals universitaris, hom coincideix a considerar els segles XVI, XVII i XVIII uns segles de “replegament” (en terminologia de Montoya (2018)) o de “dependència” (en terminologia de Ferrando & Nicolás (2011)), per posar-ne només dos exemples.²

La qüestió que encara resta oberta és com considerar l’evolució socio-lingüística del català a partir del vuit-cents: queda encara pendent ponderar la relació real d’usos lingüístics i àmbits d’ús del català i del castellà a partir del vuit-cents i fins a l’actualitat. Només cal recordar, perquè és pertinent per al que s’exposa més endavant, que la Renaixença, o almenys la Renaixença en l’àmbit lingüísticoliterari, no era un exercici de recuperació lingüística global, sinó un programa de recuperació de la literatura culta en català, feta justament per un dels sectors més castellanitzats del país (Rosich, 2019: 147–149). Això no obstant, o justament per això, no és d’estranyar que alguns dels fruits paral·lels a l’objecte primitiu de la Renaixença –la literatura culta– s’expressin en castellà. Així, alguns productes historiogràfics o, com en el cas que ens ocupa, gramaticals, són en castellà ben naturalment, sense que això suposi cap contradicció –ni aparent ni en el fons– per als homes de la Renaixença.

Precisament per això és molt suggeridor, i alhora molt gràfic, explicar aquest període de la història de la llengua a partir de la idea d’una suposada paradoxa, un plantejament que han desenvolupat, més o menys explícitament, autors com Murgades (1996), Anguera (1997), Ginebra (2009) o Bernat (2014a, 2014b, 2016). Murgades, des d’un punt de vista més sociològic, planteja la Renaixença com un procés gratificador per justificar, precisament, l’abandonament de la llengua pròpia en els àmbits ordinaris de la vida civil. Recuperant la llengua per a l’alta literatura, doncs, es compensaria la progressiva substitució del català pel castellà en els àmbits més prosaics de la vida. En un sentit semblant, Anguera (1997: 183–184) apuntava en aquesta mateixa direcció i, si bé no parlava de paradoxa, sí que ho feia Ginebra (2009: 44–47) quan reprenia un exemple d’Anguera, que va batejar “La paradoxa del rector de Siurana”. És prou coneguda: el rector del petit poble de Siurana de Prades, en rebre l’ordre de redactar els llibres sacramentals en castellà, feia la reflexió següent:

és ben curiós que quan los senyors lletrats y hòmens sabis de las ciutats retornan lo cultiu de la llengua catalana que cada dia té y manifestan major apreci en la poètica, això

2 Després de l’acceptació d’aquest treball, va aparèixer publicat un article de Montoya (2021) en què s’ocupava novament d’aquesta qüestió. No l’he pogut incorporar al meu treball, però vull deixar-ne constància.

com en los llibres de devoció, ara lo Govern nos obliga ab esta medida y manament (*apud* Ginebra, 2009: 45; també a Anguera, 1997: 184).

En el fons, el que el benemèrit rector siuranenc constatava era que, mentre que el català guanyava àmbits d'ús simbòlics i en perdia de funcionals, el castellà es feia fort en la majoria d'àmbits funcionals formals; si no en tots els casos de la vida pràctica, sí en les representacions dels intel·lectuals del vuit-cents.

Finalment, també desenvolupa la idea de paradoxa Bernat en un tríptic sobre la periodització de la història social de la llengua catalana (Bernat, 2014a, 2014b, 2016, esp. Bernat, 2014b). En centrar-se en el vuit-cents, Bernat presenta la història de la llengua com una història feta, substancialment, d'avanços i retrocessos d'àmbits d'ús. Una proposta, doncs, lleugerament diferent de la línia seguida per Murgades, Anguera i Ginebra.

La idea de la paradoxa, en qualsevol cas, ajuda a acostar-se a la complexitat de la història sociolingüística del català a partir del vuit-cents —almenys de l'àmbit circumscribit al Principat—, en tant que permet entendre-la, també, com una història no lineal. Encara caldria dividir la història contemporània del català en dos períodes, un primer període que abastés des de la Guerra del Francès fins al triomf del projecte noucentista, i un altre que partís d'allà. I d'aquella primera part, que correspon a grans trets amb el segle XIX, el més encertat seria subdividir-la en tres moments sociolingüístics prou diferenciats, amb característiques diferents i, sovint, coincidents parcialment en el temps.

- 1) Els darrers epígons de l'Antic Règim, que lingüísticament es caracteritzen per mantenir uns usos anteriors a la diglòssia pròpia de la modernitat, és a dir, per assumir de manera natural que el català té tot d'àmbits d'ús que li són propis. Alguns d'aquests testimonis han estat revistsats, per la historiografia posterior, com a prerenaixentistes (Rossich, 2019). Algunes expressions posteriors, com les gatades de Pitarra, potser podrien considerar-se continuadores d'aquest plantejament que, tanmateix, s'esllangueix cap a la dècada de 1850.
- 2) Els usos lingüístics del que se'n pot dir la Renaixença, entesa com a moviment. Cronològicament cal situar-los entre la dècada de 1860 i la dècada de 1880. En el si de la Renaixença, mentre que es vindica la literatura culta en català, es consoliden els usos formals en castellà per a tots els altres àmbits. Durant aquest període neix, tanmateix, el catalanisme, que a poc a poc esdevindrà una opció política vàlida i que capi-

tanejarà les primeres reivindicacions polítiques per al català a partir de la dècada de 1880 (Anguera, 1997: 229–269).

- 3) La consolidació del catalanisme –ara ja, polític– com una alternativa vista com a vàlida als problemes endèmics de l'estat espanyol. Des d'un punt de vista lingüístic es caracteritza per una major ambició tant pel que fa als usos socials reservats al català, com al procés de normativització. Es podria considerar que aquesta etapa acaba amb la institucionalització de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, moment en el qual començaria la segona etapa de la història contemporània del català.

Les ideologies dominants pel que fa a la llengua en aquests tres moments són ben diferents. Les tres gramàtiques analitzades en aquest treball són certament representatives de la ideologia de cada un d'aquests moments.

■ 3 La *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* de Josep Pau Ballot: una llengua per al passat

Les condicions que van propiciar la redacció d'aquesta obra sempre han tingut un punt d'opacitat, encara que ja fa molts anys Joan Solà (1977: 254–263) va aclarir molt bé l'existència de dues versions i llurs datacions: una primera impressió el 1813 com a *Gramàtica de la llengua catalana*, i una segona impressió de cap a 1815, pràcticament igual que la primera però amb una dedicatòria bilingüe a la Junta de Comerç de Barcelona i el títol canviat –ara, *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*; i una segona edició d'aquesta segona impressió, de datació imprecisa.

La *Gramàtica* de Josep Pau Ballot (1747–1821) és coneguda, no cal dir-ho, per haver estat la primera gramàtica catalana que va passar per impremta, i per la importància que tingué en la història lingüística del català. L'obra és més interessant pel valor historiogràfic que no pas pel valor estrictament lingüístic. De fet, ja Mila Segarra (1987: 41) va dir que el valor lingüístic de la gramàtica de Ballot era, més aviat, nul, encara que el seu model de llengua es projectés amb força al llarg de tot el vuit-cents perquè el seguiren de ben a prop el diccionari de Pere Labèrnia (1839–1840, 2a ed. 1864–1865), la gramàtica de Pau Estorch (1857) i, sobretot, els treballs d'Antoni de Bofarull (1864, 1867) i d'Adolf Blanch (1867, 1884) (Segarra, 1985: 135–148; 1987, 45–47). És per aquest motiu que nasqué la idea, repetida des dels estudis de Rubió, que Ballot és la primera pedra de l'edifici de la Renaixença.

La *Gramàtica* potser és la primera pedra de l'edifici de la Renaixença –més aviat, del que la historiografia posterior en va dir “Renaixença” (vg. Marfany, 2018; Rossich, 2019)–, però d'una manera accidental: més pels seus seguidors que per ella mateixa. Molts estudiosos han apuntat a bastament que, fet i fet, Ballot és un home del Set-cents (Segarra, 1987; Feliu et al., 1992; Rico / Solà, 1995) i, per tant, de l'Antic Règim. No comparteixo la discrepància de Joan-Lluís Marfany (2017: 546–547), que ubica Ballot –i el *Diccionari* d'Esteve, Belvitges i Juglà– a l'òrbita d'un incipient nacionalisme espanyol. O no, almenys, d'un nacionalisme liberal i modern tal com s'entén ara mateix. La mentalitat *ancien régime* de Ballot es fa ben palesa en dos punts de la seva gramàtica que són especialment interessants: en l'ús social que preveu per al català, i en el model de llengua que proposa, que al seu torn pot incloure els textos literaris que pren de models de “bona llengua”.

■ 3.1 Una gramàtica per a majordoms i masovers

La *Gramàtica* de Ballot es divideix en quatre parts. El pròleg i l'apologia pròpiament dita, molt deutora dels models d'apologies setcentistes (Feliu et al., 1992); la gramàtica, una conclusió –en la qual s'inclou una mostra literària– i una endreça als “Amats compatricis”, en la qual es reafirmen alguns dels elements més apologètics i s'explica la gènesi de l'obra. A part, és clar, de la famosa dedicatòria a la Junta de Comerç, que és qui finalment va sufragar l'obra (Solà, 1977).

Ballot basa la seva llengua en el model curialesc i administratiu de l'edat moderna (Segarra, 1985: 136). Ell mateix, que no parla de decadència i, segurament, ni la concep –i per tant no pot ser, de cap manera, encasellat en cap Renaixença–, assegura que li “ha estat precís acudir á la época, en que florí mes dita llengua”, època que segons Ballot “és sens dubte la dels escrits de 1600, fins als de las últimas corts celebradas en 1702” (Ballot, 1815: 269). Una reivindicació ben clara d'un model de llenguatge administratiu que li era recent i, per tant, present: Ballot era nascut el 1747 i, tot i que per a ell i la seva generació una certa “cultura” ja fos essencialment castellana, prou que quedava encara un món en què el català era la llengua única: a la notaria, als llibres de comptabilitats, etc. (Marfany, 2002; Ginebra, 2009: 11–29). Una reivindicació, fet i fet, de l'Antic Règim, d'un període previ a la consciència de “renéixer”, i doncs, de venir d'un període fosc –com intentaràn justificar, en canvi, les homes de la Renaixença. Per al món de Ballot, doncs, el català era encara “possible i, «a vegades», més o

menys necessari”. Les paraules són d’August Rafanell (1999: 119), però les de Ballot bastarien. Són ben coneguts els mots del pròleg en què afirma:

¿Qui será de nosaltres, que no se veja en la precisió de haber de escriúer á vegadas en cathalá? Los senyors á sos majordoms, los amos á sos masovers, las senyoras á sa familia, las monjas á sos parents, los marits á sas mullers, y enfi tots los naturals se veuhen a vegadas en la necessitat de haver de escriúer alguna carta ó bitllet en catalá. (Ballot, 1815: XIII–XIV)

Potser hi ha qui en aquestes paraules vol veure-hi una subordinació a la llengua castellana, però caldria llegir-hi, més aviat, una de les últimes manifestacions del sistema sociolingüístic de l’antic règim. El castellà, com a llengua àulica, estava reservada a uns sectors concrets de la societat. Potser per a la noblesa, per a la clerecia, per als negocis. Potser, fins i tot, per a l’altíssima literatura –que tenia la cort de mecenes. En suma, com ja havia dit a finals del XVIII Ignasi Ferreres “és la llengua castellana nostra llengua de cort, i per açò abandonam la catalana” (Ferreres, *apud* Feliu et al., 1992: 157). Però l’abandonaven a poc a poc, i no en tots els àmbits. En aquest sentit és notable l’exemple que Rafanell (1999) treu a col·lació amb el pròleg de Ballot. Es tracta d’un *Estil de escriúer cartas y respòndrer a ellas* del primer vuit-cents que demostra que la correspondència no només podia ser en català, sinó que fornir-ne models era un nínxol de mercat, potser petit, però possible (Rafanell 1999, 120). I de fet Marfany (2002) ja ha demostrat que és cap a 1840 quan s’abandona, definitivament, la llengua catalana per als afers personals i privats.

Ballot s’inscriu encara en aquest món antic, que és un món diglòssic, sens dubte; és un món en què el castellà i el català no compartien àmbits d’ús, però tampoc competien per ocupar la major part d’àmbits de l’altra llengua: n’hi havia uns –els alts, els simbòlics– reservats a la llengua de la cort i de l’estat, és a dir, al castellà, i uns altres –els baixos, generalment, els no-simbòlics– reservats encara a la llengua secular del país, és a dir, al català. I de fet, aquest equilibri (im)perfecte es podria haver mantingut més o menys inestablement però perpètua si el liberalisme no ho hagués trastocat tot. Però Ballot no forma part, encara, d’aquest món.

En efecte, Ballot és un home de l’antic règim per a qui el català no només encara és possible, sinó que és necessari, i de fet per a qui el català és present i viu, per a qui la tradició encara no s’ha trencat. Ja s’ha vist que, per a Ballot, el model de llengua vàlid era el model cancelleresc del set-cents.

Al final de la gramàtica Ballot inclou una selecció de textos literaris que serveixen per demostrar “quan entera y perfeta es la llengua cathalana en todas sas parts, las terminacions varias y agradables, la ortografía regular y la prosodia constant” (Ballot, 1815: 215), és a dir, per reafirmar-se en tots els tònics presents a les apologies setcentistes (Feliu et al. 1992, 9–37); servia, també, per demostrar que la llengua catalana era apta per a tots els usos: la llengua catalana “es afectuosa pera lo patetich, grave pera lo serio” (Ballot, 1815: 215).

Els textos literaris són exemples i models del tipus de llengua que Ballot codifica i defensa. I rebutja, explícitament, els antimodels: “*Deixo per antigas las poesias de Ausies March tan celebradas, y me contentaré en dar una petita mostra de algunas del estil corrent*” (Ballot, 1815: 215; el subratllat és meu). Quins són, doncs, els models de Ballot? Essencialment, quatre escriptors, tots del sis-cents i del set-cents, tots d’estil divers: el Rector de Vallfogona, Fra Agustí Eura, Ignasi Ferreres i Josep Romaguera.

Recapitulant, Josep Pau Ballot descriu, i prescriu, un model de llengua que *encara* era possible. Al seu món el català *encara* forma part de la tradició i no hi ha hagut cap trencament: el seu model de llengua és el model cancelleresc del sis-cents, el seu model literari és el model de la poesia barroca del sis-cents i el set-cents. Ballot era un home de l’antic règim, però la seva concepció del món estava a punt d’esfondrar-se, i amb ella la possibilitat que el català *encara* fos una llengua possible. Però si el món de l’Antic Règim es va esfondrar, la *Gramàtica* i el model lingüístic de Ballot van sobreviure perquè, com s’ha dit, va ser el model dels lexicògrafs i gramàtics de la Renaixença. El més destacat, Antoni de Bofarull.

■ 4 Els *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* d’Antoni de Bofarull: una llengua per al present

Antoni de Bofarull (1821–1892) és, sens dubte, una de les persones clau per entendre la Renaixença. Bofarull és un dels primers seguidors de Rubió i Ors, convençut de les virtuts de la poesia en llengua catalana, historiador, agitador cultural, reimpulsor dels Jocs Florals, secretari del primer consistori, poeta, narrador i gramàtic.³ La preocupació de Bofarull pels aspectes lingüístics i filològics fou sostinguda en el temps, i es podria dir que es concreta en tres grans fites. En primer lloc, el parlament d’entrada a la Reial

3 Biografia i informació general sobre Bofarull a Ginebra (1988; 1996; 2006: 13–59; 2009: 53–67).

Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el famós discurs *La llengua catalana considerada historicament* (1854). En segon lloc, el neguit per trobar una solució unitària a l'ortografia catalana, que els Jocs Florals no havien fet aparèixer “espontàniament”, el dugué a participar en diverses comissions d'ortografia, on defensà amb vehemència (i sense gaire èxit) els seus postulats (Segarra, 1985: 149–159). En tercer lloc, és l'autor de dues gramàtiques altament influents al XIX: els *Estudios, sistema gramatical y crestomatia de la llengua catalana* (1864) i, amb Adolf Blanc, la *Gramática catalana* de 1867 —que recull bona part de la doctrina gramatical del primer tractat, i que tingué menys ressò que aquella (Ginebra, 1988: 182–183).

La gramàtica és, doncs, només una part dels *Estudios*, que inclouen també, com el seu nom indica, “estudis” previs sobre la història i l'estat de la llengua i, al final, una *crestomatia* de la llengua, una selecció de textos, parcial però que abasta tota la història escrita de la llengua catalana.

■ 4.1 Els *Estudios*: una proposta d'història de la llengua

La primera part de l'obra de Bofarull és un breu tractat d'encara no 70 pàgines d'història de la llengua catalana, la qual divideix en tres períodes: del segle XIII al segle XV, del XV al XVIII, i el que duïen viscut de XIX.

En el primer període descriu la formació de les llengües romàniques, l'escissió del bloc occitanocatalà en dues llengües, consolidada com a llengua pròpia la catalana gràcies a la potència política i econòmica que fou la Corona d'Aragó. En repassa els autors principals, i encimbellà Ausiàs March i la poesia del segle XV com a màxims exponents d'un procés d'ascens que, tanmateix, es frena a finals del quatre-cents.

La segona part dels *Estudios* abasta de finals del segle XV fins a les primeries del XVIII. Divideix la història de la llengua en dos eixos: (1) la progressiva castellanització de la cort, a partir de la unió dels Reis Catòlics, i la consegüent pèrdua de poder polític i econòmic de Barcelona —fet que no va alterar, tanmateix, els hàbits rutinaris de l'administració i (2) la davallada de la producció literària. Val la pena fer algunes observacions interessants a cada un d'aquests punts.

Pel que fa al primer punt, Bofarull n'observa dues conseqüències directes, l'alineació lingüística de la noblesa catalana: “el catalan en la corte habia de hablar una lengua para él extranjera” (Bofarull, 1864: 23). La castellanització de la cort i la fragmentació política no són un problema perquè l'administració continuï funcionant, de rutina, en català. Tanmateix, sí que implicaren una fragmentació dialectal, i efectivament per a Bofarull és

a partir del XVI que es produeixen els grans canvis en el català: el valencià s'apitxa, el mallorquí pren l'ús de l'article salat i de formes *col·loquials* fins aleshores, i el català es fragmenta, també, en diversos dialectes. És interessant de veure com, seguint la tradició culta catalana, considera els parlars occidentals i meridionals superiors als parlars orientals, que tan encimbellarà *L'Avenç* i Pompeu Fabra i que, en fi, esdevindran la base de l'estàndard modern:

Se iría formando esta marcada diferencia de acento y de modismos que todavía se nota, al comparar el habla pulida y graciosa de los ribereños del Ebro, comarca del Priorat y toda la parte N. E. de Cataluña, con la pronunciación vulgar de Tarragona, con el acento vascongado del Ampurdan, y con la manera excesivamente vulgar y trastornada que constituía lo que hace pocos años se llamaba lenguaje de Barcelona, manera que ha ido transformándose con el aumento de población de esta ciudad, y que ahora ha quedado reducida a determinadas familias, y sobre todo a la clase baja del pueblo, que es la que conserva mayor número de aquellas voces antes transformadas y ahora restauradas, y que pronuncia con más fuerza la *x* catalana, señal característica del lenguaje barcelonés. (Bofarull, 1864: 24–25)

I encara afegeix alguns exemples de com és aquest llenguatge barcelonès vulgar:

Llenga por *llengua*, *ayga* por *aygua*, *atru* per *altre*, *dejorn* por *aviat*, *xicot* como expresión familiar y de franqueza, *cullir* por *plegar*, *xich* por *petit*, *cossa* por *puntada de peu*, *llensa* por *llansa* (del verbo *llansar*), *es d'hora* por *es aviat*, etc. (Bofarull, 1864: 25, n.1)

Quant al segon punt, Bofarull distingeix clarament entre dos fenòmens. D'una banda, lloa Pere Serafí, Joan Pujol i Francesc Fontanella –continuator de March el primer, cantant de les gestes èpiques el segon, imitador del Barroc castellà el tercer– i es lamenta de llur poca difusió. De l'altra, en canvi, retreu l'èxit de les poesies burlesques i satíriques, baixes, en fi, del Rector de Vallfogona. De fet, es lamenta que els primers no es difonguessin, ja que haurien estat uns bons models de llengua, models per imitar aleshores que el català estava renaixent i s'estava restaurant. No es podia, en cap cas, prendre de model –no almenys per a la literatura que Bofarull i els romàntics tenien en ment– l'estil jocós, burlesc i poc greu amb què s'associava la poesia del Rector de Vallfogona.

L'episodi acaba amb la caiguda de Barcelona el 1714, i amb dues consideracions (socio)lingüístiques que per a Bofarull eren, segurament, molt òbvies, i que també ho són per a la sociolingüística històrica contemporània, però que no ho han estat tant per als historiadors que han construït el

discurs de la Renaixença. En efecte, Bofarull –com de fet ja havia fet, més atenuadament, Ballot (1815: XLIV)– considera que la decadència, si de cas, començà al XVIII i es perllongà fins als primers anys del XIX. Ara bé, la decadència del reusenc és molt diferent de la decadència de la historiografia del segle XX. Bofarull destaca tot d’una la pervivència del català en alguns usos rutinaris i en l’educació bàsica:

[El catalán] se conserva para el uso de todos los actos administrativos en el seno de respetables corporaciones, como era entre otras el cabildo de la catedral; es asimismo la lengua del comercio, la única para enseñar la doctrina cristiana y aquella con que se dan a entender los maestros y con que aprenden a leer y escribir (por supuesto sin mas sistema gramatical que el buen sentido del maestro), los alumnos de las escuelas de primera educación, cuyo caudal de libros de enseñanza vienen a constituir las Bassarolas, el fra Anselm, el devot Pelegrí y la Nombra. (Bofarull, 1864: 35–36)

Una decadència que era, doncs, pràcticament només de models literaris cultes. I això és, justament, el que havia vingut a suplir la Renaixença, sense qüestionar cap discurs sociolingüístic, només restaurant allò que des d’Ausiàs March no s’havia tingut: una lírica culta en català, feta de models catalans.

La darrera part dels *Estudios* serveix per explicar l’origen de la Renaixença, i justificar-la. El vuit-cents comença, segons Bofarull, en una situació de mínims, amb uns catalans cada cop menys conscients de llur història gloriosa i desemparat:

falto de instrucción en general el pueblo catalán, sus hijos llegaban a considerarse, sin saber por qué, como inferiores, al hablar con los de otras provincias españolas, por no poder expresarse en la lengua nacional, mirada por aquellos como lenguas mas difícil y científica, puesto que solo la veian emplear por los abogados en sus escritos, por alguno que otro predicador en señaladas fiestas, y por aquellas personas que tenian autoridad o mando. (Bofarull, 1864: 40–41)

I, davant d’aquest panorama, “solo un cataclismo podía variar el curso de las ideas dominantes” (Bofarull, 1864: 41). Paradoxalment, aquest cataclisme que havia de canviar-ho tot era, segons Bofarull, el món nascut de la revolució francesa o, més aviat, l’amor a la història que se’n deriva. Sense insistir més en la paradoxa que suposa la Renaixença, val la pena centrar-se en la visió que en té Bofarull, que la presenta com un procés de desvetllament patriòtic, com una presa progressiva de consciència de què implicava ser català i de com, després de redescobrir les glòries medievals de Catalunya, calia redignificar la llengua pròpia del país –només, això sí, en alguns àmbits.

Per a Bofarull, Aribau és, encara, un precedent. Els fonaments, la “se-milla” que havia de donar lloc a una nova “patriòtica afició” en el conreu de la llengua és la triada formada per les *Bellezas de España* de Pau Piferrer, els drames històrics de Jaume Tió i, l'única obra en català, les poesies de Rubió, de *Lo Gayter del Lobregat*. En el pla més estrictament lingüístic, destaca tant l'edició del diccionari quintilingüe (1839) com, és clar, del de Labèrnia –i rebutja, com havia fet Ballot, el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Jutglà. Un cop ja s'havia desvetllat la consciència de la joventut, un cop ja veien que calia recuperar la llengua –mal que fos, només, en el clos de la poesia–, l'autèntic origen de la Renaixença són tot de fites liderades, sovint, pel mateix Bofarull: la publicació de *Los trovadores nous*, la sèrie d’“Estudios históricos” al *Diario de Barcelona* i la restauració dels Jocs Florals.⁴ El consistori del Jocs era, juntament amb l'Acadèmia de Bones Lletres, les institucions a què Bofarull fiava una certa harmonització de la llengua literària, una diguem-ne estandardització o normativització *avant la lettre*. Òbviament, l'obra de Bofarull ve a cobrir aquest buit.

■ 4.2 Una gramàtica per a la Renaixença

Ja ha estat prou demostrat que el model que segueix Bofarull és el de Ballot. Als *Estudios* Bofarull li dedica dues pàgines (Bofarull, 1864: 45–46) en les quals, si bé en lloa la tenacitat, també en destaca la intranscendència que, per a ell, havia tingut. En certa manera, Bofarull també considera intranscendent l'obra de Ballot pel plantejament i el context: escrita en plena Guerra del Francès, era un moment en què a ulls de Bofarull encara no havien brotat a Catalunya els nous interessos per la llengua pròpia i estaven a punt de desaparèixer les realitats que Ballot considerava que *encara* funcionaven en català: algunes relacions interpersonals, el comerç interior, etc. Com diu Bofarull, Ballot no esperava que

podieran aparecer nuevos escritores en ella [en llengua catalana], o nuevos e inspirados vates que la emplearan para cantar las glorias de su patria o expresar nobles y delicados sentimientos: su objeto [de Ballot] era solo facilitar al extranjero y al comerciante el conocimiento práctico de una lengua que no se sabía hablar ni escribir porque no se enseñaba o carecía de método para ser enseñada. (Bofarull, 1864: 45)

4 Rossich (2019) ressegueix com els propis membres de la Renaixença consideraven la primera edició dels Jocs Florals, o a tot estirar el 1858, l'origen del moviment.

Deixant ara de banda l'afirmació, òbviament errònia, que el català era una llengua que no se sabia parlar i que no s'ensenyava, l'interès del fragment és que, efectivament, per a Bofarull el rol reservat al català era molt diferent que per a Ballot. Amb només 50 anys, el món sociolingüístic en què vivien havia donat un tomb de 180 graus, i el català ja no era una llengua *encara* útil per a aspectes comercials, pràctics i utilitaris. La generació de Bofarull és, segurament, la primera que aprèn castellà de manera generalitzada (de manera generalitzada entre l'elit culta del país), com ell mateix deixa entendre:

[E]l laudable esfuerzo del doctor Ballot había de ser en cierto modo inútil en resultados, tanto mas, cuanto a medida que se desarrolla la ilustración pública y toman arraigo las nuevas ideas en las grandes ciudades, centros de civilización, el estudio y aplicación de la lengua castellana se hace mas común entre el comercio y otras elevadas clases de la sociedad catalana. (Bofarull, 1864: 46)

Com es veu, per a Bofarull el català és, si de cas, un recer per a la poesia culta. Una mica la mateixa idea que manifestà Manuel Milà i Fontanals en el discurs inaugural dels Jocs Florals de 1859 quan, després de lloar les glòries literàries medievals, conclogué –en un fragment ben conegut–: “[a]b un entusiasme barrejat de un poc de tristesa, li donam aquí a aquesta llengua una festa, li dedicam un filial record, li guardam almenys un refugi” (Milà i Fontanals, 1859).

De tot això no cal entendre que l'actitud de Bofarull cap a la llengua no sigui positiva ni que el balanç definitiu que se'n pugui fer no sigui vàlid. Però és l'actitud cap a la llengua esperable d'un home de la Renaixença, més preocupat de reivindicar la causa dels catalans que no pas llur llengua.

No només la feina que va fer és ingent, sinó que a més és molt interessant una observació de fa alguns anys de Jordi Ginebra (1988: 201), en la qual deia:

Penso, gràcies a una observació de Joan Solà, que a l'hora d'estudiar les actituds dels homes de la Renaixença davant la llengua és important analitzar amb detall, no sols les seves propostes de codificació, sinó també els usos per als quals preveien que servirien aquestes codificacions. (Ginebra, 1988: 201)

I que va repetir uns anys més tard:

La qüestió de les prohibicions de fer determinats discursos o editar certes publicacions en català durant el segle XIX ha estat poc examinada per la crítica, i una anàlisi pacient –i difícil– potser explicaria algunes de les aparents «incongruències» que l'estudiós d'avui pot trobar en el comportament lingüístic d'alguns dels protagonistes de la Renaixença. (Ginebra, 1996: 69)

I és molt interessant perquè, efectivament, el tema de les tries lingüístiques està encara poc estudiat i, de fet, pot ser indicatiu d'eleccions o de preferències ideològiques.

Tornant a l'actitud de Bofarull cap a la llengua, Ballot havia fet un esforç titànic i inútil per escriure una gramàtica per a una llengua que ja no estudiava ningú –però que encara podia parlar tothom. Bofarull, en canvi, feia un exercici una mica aparentment invers: escrivia, en castellà, una gramàtica d'una llengua que cada cop s'estudiava més, però que a les esferes cultes i formals cada cop tenia menys redossos. Una llengua que, als anys seixanta del segle XIX, tornava a servir per escriure poesia, però *encara* no tornava a servir per fer ciència. No passa res: un percentatge altíssim de les obres lingüístiques que es publicaren el vuit-cents són escrites en castellà. Qui sap si per dificultats materials i econòmiques –no trobaven editors, com potser retòricament ens diu Bofarull que li passà amb la crònica de Jaume I que havia publicat el 1848–, si per dificultats diguem-ne administratives –com apuntava Ginebra– o bé per *dificultats* conceptuals –no concebien la possibilitat de fer una obra acadèmica en una llengua altra que la castellana, i de fet tampoc els preocupava ni els suposava cap contradicció. Ara, sigui com sigui, la gramàtica de Bofarull *només* podia fer servei a catalans avesats a estudiar gramàtica *en castellà*, encara que aleshores estudiessin la gramàtica de la seva llengua materna.

Sobre el model lingüístic que proposava Bofarull no cal entretenir-s'hi gaire. Ell mateix distingia a la gramàtica tres grans corrents lingüístiques més o menys tolerades, que batejà com a *usistas*, *etimologistas* i *reformistas*, que vindrien a ser a grans trets els partidaris de la llengua corrent del carrer, els defensors a ultrança de la tradició i els que intenten “adivinar los adelantos que pudiera haber hecho la lengua, si hubiera seguido siendo idioma vivo y cultivado” (Bofarull, 1864: 63) i, doncs, són una mena de *tercera via*, de camí intermedi. Els *reformistas* són els únics que, a criteri de Bofarull, tenen possibilitats d'èxit.⁵ És obvi que Bofarull forma part d'aquest tercer model; de fet, la digressió sobre els altres serveix, només, de pretext per contraposar-la a encara un altre quart model, un model que Bofarull veu perillós i fora dels cercles oficiosos de la normativització: els arcaistes, aquells que,

5 No deixa de ser irònic que Fabra, que reaccionarà iradament contra Bofarull, formulà el seu pensament en uns termes molt semblants cinquanta anys més tard: “L'ideal que perseguim no és la resurrecció d'una llengua medieval, sinó formar la llengua moderna que fóra sortida de la nostra llengua antiga sense els llargs segles de decadència literària i de supeditació a una llengua forastera” (Fabra, 2013: 260).

para imprimir un carácter propio a una lengua (que, sin embargo de su descuido, ha recibido todas las influencias, por las cuales se han ido transformando todas las demás de igual origen), es preciso devolverse todas las voces, modismos y barbarismos desaparecidos, sea cual fuere la época y punto en que hayan existido. De manera que con su sistema, viene a confeccionare una nueva lengua que es de todas las épocas o mejor, de ninguna, y queriendo rejuvenecer a una matrona, la visten con adornos, joyas o harapos de todos los siglos. Para ellos la palabra desconocida ú olvidada tiene doble mérito que la conservada y común, y todo su trabajo consiste en ir hojeando libros antiguos y de ellos ir entresacando, como quien busca granos en un pajar, las palabras nuevas a sus oídos por lo mismo de ser viejas, para hacer de ellas la escogida salsa que ha de dar sabor a los partos de su ingenio; para ellos *inmicir, ráurer, ovirar, apropiuar, luytar, embrunyir, retrunyir*, son preferibles a *mesclar o barrejar, esborrar, secubrir, acostarse o arrimarse, pugnar o bregar, emboyrase, retornar*; las terminaciones en ats y ets *exhigiscats, veets*, caracterizan más que *exhigiu y vebeu*; prosáico les parece decir a *benefici o en pro* y conviene más decir a *óps*, aunque nadie se acuerde del *ad opus* latin; las terminaciones plurales femeninas han de acabar todas en *es*, nombres y pronombres, por más que el singular acabe en *a, les dones, les persones, les comedies, les farses*, y poseídos de esta manía, van dando a entender que es indispensable la resurrección de estas voces muertas, para que la lengua tenga fisonomía propia, asegurando que lo demás es solo lenguaje vulgar o local. (Bofarull, 1864: 63–65)

Aquesta llarga crítica és, sens dubte, el primer atac dirigit al model de Marià Aguiló i els seus deixebles (Tomàs, 1996). El model de Bofarull era el dels clàssics del segle XVI, tot i que valorés enormement la llengua medieval. Tomàs (1996) indica que el primer cop que Bofarull defensa explícitament els autors dels XVI com a models és als *Escollors* (1867). Això no obstant, ja als *Estudios* defensa el que Segarra va batejar, amb èxit, “català acadèmic de tradició moderna”, que no és res més que el model de Ballot (i de Labèrnia), com ell mateix explica:

El sistema que he seguit para esta [obra] es sumamente sencillo: la gramática de Ballot, del primero que se ha aventurado a legislar en estos tiempos sobre la lengua catalana, me sirve de guia: corrigiendo en ella lo que está equivocado, añadiendo lo que se ha omitido, y quitando lo que está de sobra. (Bofarull, 1864: 68)

■ 4.3 Els models literaris de Bofarull

Com és habitual en moltes gramàtiques vuitcentistes, Bofarull inclou una selecció de textos que, des del present, poden llegir-se en clau ideològica, per entendre quin model literari, però també lingüístic –i aquí no escau, però fins i tot social– proposaven, mal que fos implícitament.

A part de la *Crestomatia*, que és on cal cercar-hi els models explícits, Bofarull inclou textos més o menys literaris al final de cada un dels *Estudios*, textos que volen ser un exemple de l'estat de la llengua en cada moment. Per a l'edat mitjana, un fragment de la *Crònica* de la guerra dels albigesos –que Bofarull extreu de la *Historia del Languedoch* dels germans Maurinos– i que vol ser una prova de la influència francesa en l'occità, llengua en la qual està, efectivament, escrita la crònica. De fet, la crònica serveix també per provar la “independència” del català respecte de l'occità, i Bofarull remet el lector als fragments del *Llibre dels fets* que inclou a la *Crestomatia* perquè vegi la diferència entre la llengua d'oc i la llengua catalana (Bofarull, 1864, 15–16). Hi inclou, també, quatre textos administratius que han de servir per demostrar la unitat de la llengua, car són representatius de tot el domini lingüístic: Perpinyà, Lleida, València i Mallorca.

Per a la l'edat moderna hi posa, en canvi, textos de marcat caràcter dialectal, de manera que demostra com la pèrdua de poder polític és el que dialectalitza i fragmenta la llengua. En concret, reporta la dedicatòria de Lluís Galiana a Carles Ros a la *Rondalla de rondalles* (de 1767, tot i que publicada el 1820) i el pròleg de la *Rondalla de rondalles en mallorquí* de Tomàs Aguiló i Cortès (1815). Són dos textos concebuts ja per llurs autors com a marcadament dialectals, i en efecte s'hi poden veure algunes de les característiques més prototípiques de cada dialecte. Per al valencià, usos de formes apitxades (*netecharse, llecha, chents, però vaig*), algunes formes lèxiques ara típicament meridionals (*bui, enans, forem*). Per al mallorquí, la presència de l'article salat –que Bofarull (1864: 80) considerava que s'havia estès durant l'edat moderna– (*se terra, es net, s'ou*), de ioditzacions (*güya, veyá*), accentuació dels enclítics (*estamparhó*, amb l'accent d'Aguiló i Cortès), i també algunes formes lèxiques, com *atlot, bístia*.

I per a la literatura contemporània, és a dir, del segle XIX, una mostra representativa de cada un dels grans territoris del domini lingüístic: Catalunya, València i Mallorca –les illes sempre acaben metonimitzades en la grossa. Són tres poemes que serveixen, segons l'autor, per il·lustrar les diferències que hi ha entre català, valencià i mallorquí en el català modern, després que el llarg procés de decadència dialectalitzés la unitària llengua medieval.

Per a Catalunya va triar el poema «La Soledat» de Francesc Permanyer –i que el mateix Bofarull havia inclòs, el 1858, a *Los trovadors nous* sota l'epígraf de «Sentiment». Per a Mallorca hi va incloure «A un al·lob» de Miquel Victorià Amer que, com l'anterior, havia estat present ja a l'antologia de *Los trovadors nous*. D'estil dialogat, és “representatiu” de Mallorca en tant que incorpora algunes particularitats dialectals. Finalment, per al País

Valencià tria el poema «Ais de lo sprit», d'un tal B. A. y R. que amaga Benet Altet i Ruate, poeta valencià de l'entorn jocflorallesc, el model lingüístic del qual es manté, formalment, dins dels cànons de la llengua culta.

La *Crestomatia* tenia, per a Bofarull, dues funcions ben clares. En primer lloc, havia de mostrar l'evolució de la llengua des dels temps de Jaume I fins a la Renaixença, bo i passant per “su sucesiva decadència e inevitable renacimiento” (Bofarull, 1864: 149), és a dir, traçar una història de la llengua il·lustrant-la amb textos de totes les èpoques que havia perioditzat als *Estudios*. En segon lloc, la successió de textos havia de demostrar que en cap moment de la història hi hagué una ortografia unitària, una “verdadera ortografía catalana”, desmentint, una vegada més, les tesis d'Aguiló. En total inclou vint-i-sis textos, més interessants, sens dubte, des del punt de vista lingüísticohistòric que no pas des d'una òptica literària. Comprèn des de pràcticament els orígens (literaris) de la llengua, amb Jaume I i Llull, fins al 1863, un any abans de publicar-se l'obra.

Per a la literatura medieval, seleccionà les quatre grans cròniques, els *Cent noms de Déu* de Ramon Llull, el *Llibre dels àngels* i el *Regiment dels prínceps* de Francesc Eiximenis, el *Valeri màxim* d'Antoni Canals, el *Llibre del tresor* de Bruno Latini, la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, un parlament a Corts de Joan de Navarra i el *Comte de Partinobles*, que tot i ser del XVI Bofarull data al segle XV. Per a l'època moderna, les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell, el *Llibre de consells* de Jaume Roig, el *Lunari* de Jaume Alemany, el *Sermó* d'Onofre Menescal, la *Crònica* de Pujades, els *Títols d'honor de Catalunya* d'Andreu Bosch, la *Imitatio* de Kempis, en la traducció de Bonaura, un parlament a les corts de 1706 i un discurs del Bisbe Climent a Santa Maria del Mar el 1775. I, per a la literatura contemporània, el discurs presidencial de Milà als Jocs Florals de 1859 i els pròlegs a *Lo Gayter del Llobregat*, als *Elements de poètica catalana i diccionari de sa rima* de Pau Estorch i a l'*Orfeneta de Menragues*.

■ 4.4 Síntesi: una llengua per al mentrestant

Recapitulant, si Ballot escrivia una gramàtica per a un món en què el català encara era possible, per a un món, el de l'Antic Règim, que agonitzava, Antoni de Bofarull planteja el seu llibre per a un món nou, modern, en què el català torna a ser possible. Ho torna a ser en uns altres paràmetres, és clar. Ara ja no serveix per escriure a la família, a les minyones o als masovers. Ara ja no serveix per comerciar amb l'interior del país. Ara, l'ara dels anys seixanta del vuit-cents, per als homes de la Renaixença, quan Bofarull

pressuposa una extensió de la instrucció i del castellà, el català té un redòs nou: la poesia i la literatura cultes, la recuperació del passat del país. I, segurament, poca cosa més. Els textos acadèmics, històrics i gramaticals, es fan, per defecte, en castellà. Per als homes de la Renaixença, és sabut, aquesta diglòssia podria haver estat eterna, segurament, o almenys podria haver durat molt de temps, mentre el castellà avançava, cada dia més, entre la població catalanoparlant. Però el món de Bofarull era, només, un món del *mentrestant*: les generacions successives van superar totes llurs expectatives i van bastir un projecte, cada cop més ambiciós, de recuperació total de la llengua; procés paral·lel al cada cop més puixant i consolidat catalanisme polític, que superava el regionalisme inicial.

■ 5 La *Gramática de la lengua catalana* de Pompeu Fabra: una llengua per al futur

Sens dubte, els màxims exponents d'aquestes noves generacions que presentaven un projecte ambiciós de recuperació *total* de la llengua són els joves que, a finals del vuit-cents, iniciaren la campanya lingüística de L'Avenç, impulsada per Joaquim Cases-Carbó i Jaume Massó i Torrents i que va liderar, magistralment, Pompeu Fabra (1868–1948). Si Bofarull lligava amb Ballot en tant que se'n declarava seguidor, i a ell remetia pel que feia als aspectes gramaticals –que no sociolingüístics–, Fabra representa un altre estadi de la història del català per *reacció* contra Bofarull. Tampoc cal insistir-hi gaire: és conegut per tothom que Fabra, quan sentí l'afany de la llengua, acudí a dos llibres vells que trobà a casa: la *Gramática* de Bofarull i Blanch, i el *Diccionari* de Labèrnia (Miracle, 1968). Mentre que a aquest segon el lloà tota la vida, la primera la trobà incoherent i inconsistent, i de fet la reacció contra aquesta manera de fer gramàtiques el va dur a iniciar la seva tasca gramatical. Ho explica bé Fabra mateix en un article publicat el 1892 a *La Vanguardia*:

Los mismos autores [Bofarull i Blanch] condenaban su sistema de conjugación en una regla que decía así: «En el caso de encontrarse una voz que por sujetarla a regla haya de parecer extraña o anticuada, prefírase siempre –y esto basta resolverlo el buen sentido de cada cual– la que está en uso comúnmente, aun cuando sea contraria a la misma regla». Hasta entonces había escrito en todo según el sistema ortográfico de Bofarull; en adelante, no podía continuar rechazando tal o cual grafía por el mero hecho de no conformarse con las reglas dadas por este gramático, el cual no era ya para mí una autoridad indiscutible. (*apud* Fabra, 2013: 96)

I, si l'autoritat no podia ser les gramàtiques que existien, calia centrar-se en l'estudi de la llengua, en un estudi sistemàtic que permetés establir, definitivament, com havien de ser l'ortografia, la morfologia i la sintaxi del català modern. El títol de la seva primera obra –*Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891)– deixa ben palès que la voluntat de Fabra era estudiar la llengua moderna. I cal recordar que el pròleg acaba de la següent manera: “El meu principal objecte ha sigut presentar el català tal com se parla” (Fabra, 1891, *apud* Fabra, 2005: 210).

Els objectius de Fabra es diferencien clarament dels de Ballot –que proposava un model de llengua cancelleresc modern per a un món que *encara* podia funcionar, en alguns àmbits, en català– i també dels de Bofarull –que entenia el català com una llengua que *podia tornar a ser útil* per a un quants àmbits, però també d'inspiració eminentment clàssica. És cert que Fabra es va inspirar sovint en les solucions de la llengua històrica i en les variants diatòpiques –més ho feia com més coneixia la llengua– però també és cert que el seu ideal era bastir una llengua referencial apta per a *tots* els usos –no només literaris–; uns usos, cal dir-ho, cada cop més ambiciosos.

El cim de la producció gramatical de Fabra és, sens dubte, la *Gramática de la lengua catalana* de 1912, gestada al llarg de sis anys, amb Fabra a Bilbao i editada per Massó i Cases a L'Avenç i escrita en castellà. Tot i que cronològicament sigui una obra plenament noucentista, cal considerar-la com un tractat modèlic de la millor tradició neogramatical del segle XIX (Bonet, 2005: 163). La gramàtica de 1912 també és l'obra que “culmina la seva activitat prèvia a l'assumpció formal de responsabilitats com a membre de la Secció Filològica” (Bonet, 2005: 160). És la fita màxima del període de transició entre l'etapa de contestació i l'etapa institucional de Fabra, segons l'excel·lent divisió que Murgades (2018) proposà per a la tasca lingüística de Fabra. Encara seguint Murgades, aquesta etapa transitòria entre la contestació –que fa correspondre a grans trets als anys de la campanya de L'Avenç– i la institucionalització –assumida plenament a partir del retorn a Barcelona i la promulgació de les *Normes* de 1913– es caracteritza perquè Fabra “comença a tenir dreçat un model per a l'estandardització del qual resulta igualment imprescindible de prendre en compte elements diacrònics i diatòpics altres que els habituals en la Barcelona del moment” (Murgades, 2018, 59) –elements que es troben, tots, a la *Gramática* de 1912. És, en suma, el darrer representat del tercer moment de la història sociolingüística del vuit-cents que s'ha proposat al § 2.

Estructuralment, la gramàtica consta de quatre parts: el pròleg de Fabra, la gramàtica pròpiament dita, un vocabulari castellà-català i català-castellà i una *Selecta* d'autors antics i moderns, una vera antologia de la literatura catalana. Per entrellucar les propostes ideològiques que Fabra fa a la *Gramàtica*, a més dels paratextos i de l'antologia literària que s'han analitzat per a Ballot i Bofarull, hom pot servir-se encara d'un tercer element de gran importància: l'epistolari.

Al pròleg de la *Gramàtica*, deixant a banda consideracions com la unitat de la llengua en tots els seus territoris, o bé la solidesa de la seva tradició, cal destacar que Fabra la presentí, teòricament, per a un públic castellano-parlant. També al mateix pròleg, però, sembla que sorneguerament ja reconegui que els castellanoparlants no tenen gaire interès a aprendre la llengua:

No existe actualmente ninguna gramática catalana para uso de los castellanos; y, en la realidad, apenas hace falta, pues contados serán los españoles de lengua castellana que sientan deseos de conocer un idioma que es hablado por más de tres millones y medio de españoles y cuenta con autores como Llull y Auzias March entre los antiguos, y como Maragall y Verdaguier entre los modernos. (Fabra, 1912: v)

Això, retòricament, serveix a Fabra per introduir tot d'aspectes rellevants sobre el català: extensió, història, unitat, igualtat acadèmica amb les altres llengües romàniques, etc. Ara: si Fabra era conscient que hi hauria pocs lectors castellans de la seva gramàtica, és legítim demanar-se per què la hi va escriure. I segurament la sigui semblant al que va moure Bofarull a fer-hi les seves. En una carta de 1906 adreçada a Massó, Fabra hi exposa el projecte de *Gramàtica*, en castellà, i diu:

Tindria un doble objecte: servir pera aprendre l català als forasters estudiosos que desitgessin tenir una coneixensa més o menys pregona de la nostra llengua, i denunciar castellanismes, indicant-ne la correcció, als lectors catalans, contribuint així poderosament a l'obra de purificació i enriquiment (am solta!) de la nostra llengua empobrida i empujonada. (Fabra, 2012: 112, n. 20)⁶

El segon objectiu, això és, servir d'indicació als lectors catalans –ser, doncs, una mena de gramàtica prescriptiva encoberta– crec que és el motiu real de la *Gramàtica*, l'objectiu últim. I possiblement el fet d'escriure-la en castellà, llengua que molts dels catalans encara devien tenir com a única llengua de l'ensenyament, hi contribuïa. Que Fabra concebia la gramàtica

6 En les referències a l'epistolari de Fabra, ultra la pàgina, es dona també el número de l'ed. de les OC.

bàsicament per a un públic català es palesa, encara, en el vocabulari que inclou al final. Pensat, primerament, com un vocabulari català-castellà per ajudar l'hipotètic lector, el 1910 (Fabra, 2012: 152–154, n. 46) havia canviat ja d'opinió i expressava a Casas si no seria més útil que fos, també, un diccionari castellà-català, pensat exclusivament per al lector català (Fabra, 2012: 153, n. 46). Aquesta solució, és clar, és la que es va imposar.

■ 5.1 Una *Selecta* per convèncer

Al pròleg de la *Gramàtica* no hi ha cap pista sobre quina funció té la tal *Selecta* en el si de l'obra. S'hi explica l'ordre amb què es presenten els textos, cronològicament invers, i com es divideixen en dues parts: en la primera, els autors que van de la Renaixença als temps de Fabra; en la segona, els autors dels segles XIII a XV. També s'hi explica que la *Selecta* original era molt més extensa que l'actual, i que finalment s'ha prescindit d'alguns textos –les proses dramàtiques i els fragments de novel·les en la part contemporània, alguns autors com Roig, Eiximenis, Serafi o Fontanella en la part antiga.

Un cop més la correspondència de Fabra amb Casas i amb Massó aclareix aquest aspecte. La història interna de la *Selecta* donaria per a molt. Fabra, de Bilbao estant, no tenia a l'abast els llibres que calien per fer-la, i va encomanar-la a Jaume Massó i Torrents. Aquest va anar posposant-la, i fou motiu del retard en la publicació de la *Gramàtica* –ideada el 1906 i enllestida cap a 1910, quan es començà d'imprimir. Ja el març de 1909 es queixa a Jaume Massó que l'*Antologia* –aleshores encara no era *Selecta*– no avançava.

Les cartes lamentant-se de la lentitud tant en l'elaboració de la *Selecta* –amb aquest nom ja des de la tardor de 1909– com en la impressió de la *Gramàtica* mateixa, i en la correcció de proves, seran constants. I en aquestes cartes hi ha dades molt interessants. Fabra concebia la *Selecta* com una part fonamental de la *Gramàtica*, de l'artifici que era, i del seu objectiu. A primers de gener de 1910 es lamentava amb Casas que la *Selecta* no estava a punt, i deia que, si havia de renunciar-hi, “la gramàtica sortirà incompleta...” (Fabra, 2012: 143; n. 41). La mateixa idea d'incompletesa que, de fet, manifesta a Massó el febrer d'aquell mateix 1910 (Fabra, 2012: 149, n. 44).

La importància d'aquesta part de l'obra queda palesa en una altra lletra de 1910 a Jaume Massó. De nou, com amb la *Gramàtica* mateixa, Fabra hi veia un motiu aparent, i un motiu real, més ocult:

El motiu aparent de la *Selecta* es oferir al lector (que se suposa no català) un llibre de lectura (per a la traducció directa); el motiu ocult, el principal, es donar-li una idea de l'importància de la nostra literatura. (Fabra, 2012: 150–151, n. 45)

I cal fixar-se, de nou, que el lector només *se suposa* no català (però que se sap català). El motiu real de la *Selecta*, doncs, és justificar la importància de la llengua a partir de la importància de la literatura. Fabra tenia molt clar que el que justificava una llengua –i per tant una normativa, una ortografia, en fi, un projecte d'institucionalització lingüística– era una literatura consolidada, i així és com ho explicava Fabra mateix al pròleg de la gramàtica:

En la clasificación de los idiomas neolatinos, el catalán ocupa un lugar análogo al del castellano, portugués o francés, puesto que, conforme reconocen hoy todos los romanistas, existe un dominio lingüístico catalán como existen los dominios lingüísticos castellano, portugués y francés, y dentro de aquel dominio se ha producido una lengua literaria, lo que permite hablar de una *lengua* catalana como se habla de una lengua castellana, de una lengua portuguesa y de una lengua francesa. (Fabra, 1912: v–vi)

I per això era, doncs, tan important la *Selecta*. I també era important la tria d'autors. La llista final que va aparèixer publicada és la següent. Per als autors contemporanis, Josep Carner, Gabriel Alomar, Joan Alcover, Joaquim Ruyra, Miquel Costa i Llovera, Joan Maragall, Emili Guanyavents, Jaume Massó i Torrents, Apeles Mestres, Jacint Verdaguer, Àngel Guimerà, Teodor Llorente, Manuel Milà i Fontanals i Marià Aguiló. Hi predomina la poesia, però hi ha algunes proses literàries, i el discurs dels Jocs Florals d'Aguiló.

Per als autors antics, Fabra va seleccionar Roís de Corella, dos capítols del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, Ausiàs March, Jordi de Sant Jordi, Bernat Metge, un fragment de cada una de les quatre grans cròniques, uns versos del *Llibre d'amic e amat* de Ramon Llull i, extraordinàriament, el “Libel” de Cerverí de Girona.

Una primera ullada ràpida ja troba a faltar-hi alguns noms més o menys importants de la literatura catalana. No hi ha, per exemple, cap autor de la “decadència”. Tot i que sembla que d'entrada Massó havia proposat poemes de Fontanella i de Serafí, Fabra va acabar descartant-los.⁷ Fabra va excloure'n, ben deliberadament, autors populars com Frederic Soler, Nar-

7 En una carta a Massó Fabra li diu, a propòsit del pròleg, “afegeix-hi'l nom de l'altre autor de la decadencia que'm vas enviar per a la *Selecta* i el nom del qual ara no recordo” (Fabra, 2012: 249, n. 118), fet que demostra la poca importància que Fabra donava a aquest període.

cís Oller o Santiago Rusiñol. En la mateixa carta a Massó en què expressava la intenció de la *Selecta* ja hi deia que era important triar els autors per llur vàlua, no per llur nom, i que per tant “no-i fa res que no-i hagi res, per exemple, d’en F. Soler, o d’en Balaguer!” (Fabra, 2012: 150, n. 45). I hi afegia:

La *Selecta* ha de produir al lector l’impressió que el català posseeix una literatura remarkable, digna d’esser coneguda, i no pobra (sense que per demostrarne l’abundancia caiguem en la falta d’incloure bunyols en la nostra SELECTA!). Se tracta, no precisament d’esser complet, sino de plaure. (Fabra, 2012: 150, n. 45)

El novembre de 1910 la part contemporània de la *Selecta* devia estar més o menys enllestida, perquè Fabra la comenta llargament a Massó (Fabra, 2012: 174–176, n. 63). D’aquesta carta són interessants dues exclusions. En primer lloc, exclou Rusiñol, tot i que li agradi, perquè està “ple de castellanismes” i, doncs, no serveix als objectius de la *Selecta*, i també exclou “El vailet del pa” d’Oller perquè “es d’una carrincloneria insuportable” –i, malgrat que Fabra demana trobar un altre text d’Oller, finalment no se n’inclougué cap. També exclourà, més endavant, Raimon Casellas, que considerava “groller i recargolat” (Fabra, 2012: 200, n. 80).

El març de 1911, amb la *Selecta* molt més avançada, continuava la selecció d’autors, i Fabra no veia problemes a prescindir de Serafí i Fontanella i, si convenia, d’Aribau –com, doncs, finalment va fer–, ja que calia subordinar l’anomenada de cada autor a la *qualitat* dels textos. De fet, per a Fabra, en la *Selecta*, “[m]es hi escauen sis poesies d’en Maragall que sis poesies dolentes d’altres tants poetes jochfloralescos, per nomenada que agin tingut” (Fabra, 2012: 196, n. 113).

Al final, el resultat fou una selecció de vint-i-nou fragments de vint-i-cinc autors, que comprèn els dos grans períodes de la literatura catalana: des del segle XIII fins al XV, i des del XIX fins a l’any de la publicació de la *Gramàtica*.⁸ Una tria feta a consciència, obviant tota l’edat moderna, bona part de la Renaixença –demostrant, doncs, que la seva projecció era cap al futur, i no cap a uns models lingüístics que considerava caducs– i exclouent tots els autors massa castellanitzats. Una gramàtica en castellà pensada per a un públic català, amb un objectiu doble: convèncer-lo de la importància de la llengua catalana –justificada a través de la literatura–, i, en conseqüència, de la necessitat d’una norma unificada –que havia de ser, és clar, la de L’Avenç.

8 “La provident”, de Carner, es publicà a *Les monjoies* el mateix 1912 –tot i que Jaume Coll n’hagi trobat un autògraf de 1910, vg. Carner (2016: 421–422).

Això no exclou que la *Gramàtica* de 1912 de Fabra sigui una aportació de primer nivell a la descripció de la llengua, tant d'un punt de vista històric com geogràfic. És la primera obra en què Fabra inclou, conscientment, la variació diatòpica com un element important. No dubto que, com diu Bonet (2005: 160), en aquest moment Fabra “ha assumit que calia incorporar un cert grau de polimorfisme al seu model de llengua literària basat en el català central”. Tampoc tinc cap dubte que és, a més a més, una estratègia per defensar la unitat i la vastitud de la llengua. En la *Selecta* hi inclougué autors de gairebé tots els territoris dels Països Catalans, tant entre els antics (Llull, March, Roís de Corella) com entre els moderns (Llorente, Costa i Llobera, Aguiló). No debades, demanava a Massó que “la Selecció ha d'esser sobretot rigorosa pels autors vivents Si i poden figurar alguns valencians, rossellonesos, etc., millor.” (Fabra, 2012: 150, n. 45) –tot i que al final no hi hagué cap nord-català.

■ 6 Recapitulació: tres gramàtiques per a tres *momentus* lingüístics dels vuit-cents

En aquest recorregut pel vuit-cents s'han analitzat les obres principals dels tres gramàtics més representatius del període: Josep Pau Ballot, Antoni de Bofarull i Pompeu Fabra. Amb a penes un segle de diferència, aquests tres autors escriuen sengles gramàtiques amb uns objectius i uns resultats clarament diferents. I ho són, en part, perquè també és radicalment diferent el món i l'ambient sociolingüístic en què viuen. Aquesta diferència es palesa, també, en les tries literàries que fan per a les seves gramàtiques, per il·lustrar el model de llengua que defensen –que sovint és, també, un model de comportament (socio)lingüístic.

Josep Pau Ballot, tot i escriure la *Gramàtica* a mitjan dècada de 1810, és encara i fonamentalment un home de l'Antic Règim. Com, de fet, ho és, també, el primer diccionari català del segle XIX, el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà, i com de fet ho és, inevitablement, el gran gramàtic català de primers vuit-cents, Antoni Febrer i Cardona –per bé que la seva obra romangué inèdita. I que Ballot fos un home del set-cents tenia, doncs, incidència en la manera com concebia la llengua i, sobretot, els usos lingüístics. Ja s'ha vist com al pròleg de la gramàtica Ballot especificava dues funcions per a les quals calia, o podia caldre, escriure en català. En el comerç fora de la ciutat de Barcelona, i en certs usos de les relacions personals –amb alguns membres de la família, amb masovers i minyones, etc. És clar que l'alta literatura i les funcions lingüístiques més altes de la llengua es reser-

vaven al llatí i, cada cop més, també –i sobretot– al castellà. Fet i fet, el mateix Ballot era professor d'aquesta darrera llengua al Seminari de Barcelona, i la seva tasca gramatical principal era en castellà. Però en l'Antic Règim el castellà encara no era una llengua per a tothom, sinó per a uns quants.

És lícit, doncs, parlar de diglòssia, o de distribució, però d'una diglòssia o una distribució més o menys estables, que preservaven *encara* alguns usos per a la llengua catalana. Uns usos rutinaris, certament, però encara prou amplis i, sobretot, prou estables. Tot això havia de canviar durant el tercer quart del segle, durant les dècades que corresponen estrictament a la Renaixença. Aparentment, la Renaixença és feta de contradiccions, ja que mentre que reivindica la catalanitat, sembla que ho faci en castellà, o imposant el castellà en la majoria d'àmbits formals. Aquestes contradiccions aparents es veuen clarament en l'obra d'un dels *bomenots* més importants de tot el període, Antoni de Bofarull. Historiador, erudit, literat, ja s'ha vist com la seva tasca gramatical va ser, al costat del *Diccionari* de Pere Labèrnia, un dels eixos centrals de l'activitat lingüística de la Renaixença. Als *Estudios, sistema gramatical y crestomatia de la lengua catalana* Bofarull hi defensa alguns dels eixos principals d'aquest moviment. En la vessant més historicista i culturalista, defensa i reivindica el passat medieval de Catalunya, tant a nivell polític com literari; a més a més, Bofarull hi concep la llengua catalana com una llengua feta ja *només* per a uns usos radicalment diferents dels que preveia Ballot. Si en Ballot les funcions neutres de la llengua eren, encara, per al català, i en canvi l'alta literatura es feia en castellà, Bofarull ho inverteix: el català, despulat de tots els usos civils formals, passa a ser una llengua exclusivament per a la literatura.

Que per als homes de la Renaixença els usos no simbòlics de la llengua siguin en castellà no és una cosa estranya. No ha d'estranyar, per tant, que els *Estudios* i la gramàtica –també en la versió de 1867– siguin en castellà. I, de fet, mentre que per a Ballot i els seus contemporanis aprendre les beceroles en català devia ser, encara, la norma, i per tant tenia sentit aprendre català amb una gramàtica *en* català, per a Bofarull i la seva generació aprendre català amb una gramàtica *en* castellà devia tenir més sentit, ja que en aquesta llengua devien d'aprendre ja els rudiments.

Res no feia pensar que el procés de recuperació d'àmbits alts per a la llengua catalana, que anava acompanyat d'una extensió cada cop més gran del castellà per a tots els altres usos formals de la llengua, prengués el tomb que va agafar a finals del vuit-cents. Paral·lelament a l'evolució del regionalisme en nacionalisme, va créixer l'ambició lingüística i literària de les noves

generacions intel·lectuals catalanes. La campanya ortogràfica de L’Avenç, liderada magistralment per Pompeu Fabra, va significar l’escissió definitiva entre els vells renaixentistes i els joves modernistes, per als quals el català havia de ser una llengua útil, un altre cop, per a tots els usos.

I és en aquest context de superació de la Renaixença estricta que cal entendre l’obra de Pompeu Fabra. Si el que caracteritzava la baula que unia Ballot de Bofarull era la continuïtat, la que uneix Bofarull i Fabra és la ruptura. Ruptura personal, però sobretot conceptual: la llengua que havia de prescriure’s, i descriure’s, ja no era la llengua cancelleresca més o menys antiga. S’havia de partir de la llengua parlada, moderna, amb tota la seva complexitat dialectal, i tenir en compte la llengua clàssica només per a completar la tasca de descastellanització. Havia de ser una llengua moderna perquè, a diferència de la llengua de la Renaixença, es pensava per a tots els usos, almenys formals, que li havien estat vetats durant un segle llarg. De fet, la gramàtica de Fabra de 1912 no és sinó la culminació de la seva tasca prèvia a l’assumpció de responsabilitats lingüístiques, però també polítiques, a l’Institut d’Estudis Catalans. És, doncs, el punt final al procés que mena l’*encara* de Ballot cap al futur, degudament filtrat per la Renaixença.

La ideologia lingüística de tres moments clau de la llengua durant el vuit-cents representats, doncs, a partir de tres grans obres gramaticals. Ballot, hereu d’una tradició *ancien régime*, sense consciència de trencament històric, inclou només autors que li són més o menys moderns: Agustí Eura, el Rector de Vallfogona, Ignasi Ferreres, Josep Romaguera.

Bofarull, conscient del rol que juga la història en la construcció de la identitat catalana, parteix de les cròniques i dels grans textos de l’edat mitjana. Hi inclou, també, alguns autors de l’edat moderna —que ell ja denomina *decadència*—, i crec que no podia fer res més, atès que el seu model lingüístic era el del català cancelleresc modern. I és realment generós amb els textos del XIX, textos que sempre segueixen la seva línia culturitzant, però no arcaista: Rubió i Ors, Milà, Aribau, Bofarull mateix. A la *Crestomatia* hi desfila tota la nòmina de companys de Bofarull, de manera que la gramàtica es justifica amb els textos que, alhora, són validats com a models de bona llengua en tant que textos inclosos a la gramàtica. Un cercle perfecte.

Pompeu Fabra encara és més conscient que Bofarull del paper de la literatura en la configuració de la llengua literària i proposa no ja una *crestomatia* sinó una *selecta*, una *tria* de textos que serveixin al seu objectiu tant de model com d’abast de llengua. I és per això que, com hem vist, prescindeix totalment dels autors de la “decadència” —excessivament castellanitzats—, d’alguns autors molt populars del seu temps com Rusiñol —per idèntica raó— i

també dels *pares* de la Renaixença, que proposaven un model de llengua massa allunyat de les necessitats de la generació de Fabra. De fet, dels grans autors de la Renaixença Fabra només inclou a la *Selecta* Aguiló, que havia considerat sovint un mestre. Calia superar els vells patriarques de la Renaixença, enfilar-se damunt les seves espatlles –sense que es veiés gaire– per encarar, amb força, un nou temps per a la llengua catalana: el nou-cents. ■

■ Referències

- Anguera, Pere (1997): *El català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*, Barcelona: Empúries.
- Ballot, Josep Pau (1815): *Gramática y apología de la lengua catalana*, Barcelona: Estampa de Joan Francisco Piferrer.
- Benavent Llinares, Laia (2021): «Sobre la concepció de l'estàndard en paratextos de gramàtiques: les introduccions», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 31, 31–45.
- Bernat, Francesc (2014a): «Una proposta de periodització per a la història social de la llengua catalana», in: Pujol, Montserrat (ed.): *Recherches sur la langue catalane*, Limoges: Éditions Lambert-Lucas, 267–277.
- (2014b): «La història contemporània de la llengua catalana com a paradoxa», *Llengua, Societat i Comunicació* 12, 3–9.
- (2016): «La minorització del català a l'edat moderna i contemporània: abast, evolució i límits», in: Pradilla, Miquel Àngel (dir.): *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 25–31.
- Bofarull, Antoni de (1864): *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, Barcelona: Imprenta Plus Ultra.
- Bonet, Sebastià (2005): «Les principals gramàtiques catalanes de Pompeu Fabra», in Fabra, 159–194.
- Carner, Josep (2016): *Llibres de poesia 1904–1924. ECOC 1/1*, ed. de Jaume Coll, Barcelona: Edicions 62.
- Del Valle, José (2007): «Gltopolítica, ideología y discurso: categorías para el estudio del estatus simbólico del español», in: Del Valle, José (ed.): *La lengua, ¿patria común? Ideas e ideologías del español*, Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 13–29.

- Fabra, Pompeu (1891): *Ensayo de gramática de catalán moderno*, Barcelona: L'Avenç [ara dins Fabra (2005)].
- (1912): *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona: L'Avenç [ara dins Fabra (2005)].
- (2005): *Obres completes, 1: Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*, Barcelona / València / Palma: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Edicions 3i4 / Editorial Moll.
- (2012): *Obres completes, 8: Epistolari*, Barcelona / València / Palma: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Edicions 3i4 / Editorial Moll.
- (2013): *Obres completes, 9: Textos i materials*, Barcelona / València / Palma: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Edicions 3i4 / Editorial Moll.
- Feliu, Francesc / Sadurní, Martí / Ten, Francesc / Vicens, Josep (eds.) (1992): *Tractar de nostra llengua catalana: apologies setcentistes de l'idioma al Principat*, Vic / Girona: Eumo / Universitat de Girona.
- Ferrando, Antoni / Nicolás, Miquel (2011): *Història de la llengua catalana*, Barcelona: Editorial UOC.
- Ginebra, Jordi (1988): *Antoni de Bofarull i la Renaixença*, Reus: Centre d'Estudis Reusencs.
- (1996): «Antoni de Bofarull: literatura, llengua i societat», in: *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*, Reus: Centre de Lectura, 59–77.
- (2006): *Ideòlegs, gramàtics i escriptors*, Reus: Centre d'Estudis Reusencs.
- (2009): *Llengua, nació i modernitat. Projectes i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*, Valls: Cossetània.
- Marfany, Joan-Lluís (2002): «Renaixença literària i decadència lingüística», *Barcelona Quaderns d'història* 6, 139–152.
- (2017): *Nacionalisme espanyol i catalanitat*, Barcelona: Edicions 62.
- (2018): «La vida literària i la literatura catalana, de la crisi de l'Antic Règim a l'ordre liberal», in: Broch, Àlex (dir.): *Història de la literatura catalana*, Vol. V: Cassany, Enric / Domingo, Josep M. (dir.): *Literatura contemporània (I): El vuit-cents*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, 17–62.
- Milà i Fontanals, Manuel (1859): *Discurs del President del Consistori*, in *Jochs Florals de Barcelona en 1859*, Barcelona: Llibreria de Salvador Manero.

- Miracle, Josep (1968): *Pompeu Fabra*, Barcelona: Aymà.
- Montoya, Brauli (2018): *Aproximació a la història social de la llengua catalana*, Alzira: Bromera.
- (2021): «Problemes de la periodització en la història de la llengua», *Caplletra* 71, 157–173.
- Murgades, Josep (1996): «La Renaixença o l'origen d'una singular paradoxa» in: id.: *Llengua i discriminació*, Barcelona: Curial, 136–139.
- (2018): «Fabra, entre la contestació i la institucionalització», in: id.: *Escrits sobre Fabra*, Lleida: Pagès, 49–93.
- Nadal, Josep M. / Prats, Modest (1982): *Història de la llengua catalana*, vol. 1, Barcelona: Edicions 62.
- Rafanell, August (1999): *La llengua silenciada*, Barcelona: Empúries.
- Rico, Albert / Solà, Joan (1995): *Gramàtica i lexicografia catalanes. Síntesi històrica*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- Rossich, Albert (2019): «Perspectiva de la Renaixença (1859–1977)», in: Comas Closas, Francesc / Rodó Rodà, Jordi / Puig i Oliver, Jaume de (ed.): *125 anys de les Bases de Manresa (1892–2017). Memòria del programa i miscel·lània sobre la Manresa de fa 125 anys*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 111–158.
- San Vicente, Félix / Garriga, Cecilio / Lombardini, Hugo E. (2011): «Aproximación metodológica al estudio de la ideología en los diccionarios», in: *Ideoloex. Estudios de lexicografía e ideología*, Monza: Polimetrica, 9–22.
- Segarra, Mila (1985): *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona: Empúries.
- (1987): «Introducció», in: Ballot, Josep Pau: *Gramàtica y apoloqia de la llengua catalana*, ed. de Mila Segarra, Barcelona: Alta Fulla, 5–62.
- Solà, Joan (1977): *A l'entorn de la llengua*, Barcelona: Laia.
- Tomàs, Margalida (1996): «Marià Aguiló i Antoni de Bofarull davant la llengua catalana», in: *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*, Reus: Centre de Lectura, 43–56.
- Zamorano Aguilar, Alfonso (2019): «La obra gramatical como fuente de ideologías en historiografía de la lingüística: el nivel intralingüístico», *Tonos digital* 36, 1–23.
- Eloi Bellés, Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Lingüística General, Lógica y Filosofía de la Ciencia, Lenguas Modernas, Teoría de la Literatura y Literatura Comparada y Estudios de Asia Oriental, Ciudad Universitaria de Cantoblanco, Tomás y Valiente, 1, E-28049 Madrid, <eloi.belles@uam.es>, ORCID: 0000-0002-1902-1827.